

УДК 616-08+615.8]-057.36-056.65:355.01(477)
DOI 10.11603/1681-2786.2019.2.10479

О. Д. ГАВЛОВСЬКИЙ, І. А. ГОЛОВАНОВА, Н. В. ХАРЧЕНКО

АНАЛІЗ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ

ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», м. Полтава, Україна

Мета: проаналізувати соціально-психологічну реабілітацію учасників Операції об'єднаних сил (ООС).

Матеріали і методи. Обстежено 1043 учасники ООС для визначення стресового розладу за Міссісіпським опитувальником. Для узагальнення даних використовували статистичний метод.

Результати. У статті висвітлено особливості психологічної допомоги, яка необхідна всім військовослужбовцям, котрі беруть участь у військових діях. Розглянуто види психологічних станів. Доведено орієнтовну тематику бесід із військовослужбовцями в контексті психологічної просвіти: етапи переживання травматичної події, обставини, що впливають на переживання психотравматичної події, шкідливість вживання алкоголю у стресовій ситуації, способи покращення фізичного та психічного здоров'я військових, профілактика постстресових розладів, особливості адаптації до умов перебування в зоні бойових дій тощо.

Проаналізовано розвиток реакції нормальної людини на небезпечну подію. Розглянуто діагностичні критерії дезадаптації особистості, принципи командної роботи фахівців, що включає висококваліфікованих психологів, які сертифіковані у різних модальностях психотерапії (гештальттерапія, символдрама, психодрама, психосоматика, сімейна системна психотерапія), які спільно складають сценарій щоденної роботи з учасниками ООС відповідно до їх запитів. Така різноманітність у підходах до психотерапії дає змогу більш системно підійти до вирішення конкретних психологічних проблем військових, які мають різний ступінь травматизації та особистісної дезінтеграції. Приділено увагу психологічній реабілітації, спрямованій на компенсацію втрачених професійних і соціально-адаптивних якостей. Розглянуто види фізичної реабілітації. Фізична реабілітація включає: лікувальну фізичну культуру, лікувальний масаж, фізіотерапію, механотерапію, працетерапію, кінезотерапію, ерготерапію, консультування, мануальну терапію, рефлексотерапію, фітотерапію, гомеопатичну терапію, ароматерапію, природні фізичні чинники, загартування. Дано визначення соціальної реабілітації, що означає систему заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті.

Висновки. Після проходження вищеписаних заходів демобілізовані ветерани почували себе краще, при опитуванні, як зазначають респонденти, їх психологічний стан покращився.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: психологічна підтримка; психологічна реабілітація; психологічна допомога; фізична реабілітація; соціальна реабілітація.

Загострення ситуації на сході України не залишає байдужими громадян не лише всередині країни, а й далеко поза її межами. Разом із набуттям військового досвіду, учасники бойових дій зазнають фізичних та психологічних травм. Серйозним викликом на сьогодні є проблема психологічної реабілітації військовослужбовців, які повернулися із зони ООС. Зокрема надання психологічної допомоги бійцям, сім'ям поранених та загиблих воїнів ООС, тобто відновлення психічних і фізичних сил організму задля забезпечення соціальної інтеграції індивіда в суспільне середовище.

Психологічна допомога – це комплекс профілактичних, лікувальних та евакуаційних заходів, які забезпечують збереження психічного здоров'я військовослужбовців як основу їх боєздатності. Психологічна допомога розглядається як комплекс психологічних, організаційних, медичних заходів, спрямованих на забезпечення успішного перенесення військовослужбовцями психотравматичних факторів бойових умов та обставин, збереження працездатності та запобігання розвитку посттравматичних стресових розладів [1].

Психологічна допомога включає психологічну підтримку і психологічну реабілітацію. Психологічна підтримка, здебільшого, має профілактичний характер і скерована на запобігання у воїнів розвитку негативних психічних явищ. Психологічна реабілітація – це специфічний вид психологічної допомоги, що надають воїнам, які переживають гострі чи хронічні адаптаційні розлади. Психологічна допомога необхідна всім військовослужбовцям, котрі беруть участь у військових діях. Багато бійців не витримує психологічних навантажень і тому страждає від різних психічних розладів [2].

Мета роботи: проаналізувати соціально-психологічну реабілітацію учасників Операції об'єднаних сил, організацію комплексу заходів із надання соціально-психологічної допомоги.

Матеріали і методи. Обстежено 1043 учасники ООС для визначення стресового розладу за Міссісіпським опитувальником. Для узагальнення даних використовували статистичний метод.

Результати дослідження та їх обговорення. Психологічна допомога як захист психічного та фізичного здоров'я постраждалих від небезпечних

факторів надзвичайних ситуацій і запобігання розвитку деструктивних та девіантних форм поведінки людей має бути висококваліфікованою спеціалізованою допомогою [2].

Орієнтовна тематика бесід із військовослужбовцями в контексті психологічної просвіти виглядає так:

- етапи переживання травматичної події;
- обставини, що впливають на переживання психотравматичної події;
- шкідливість вживання алкоголю у стресовій ситуації;
- способи покращення фізичного та психічного здоров'я військових;
- профілактика постстресових розладів;
- особливості адаптації до умов перебування в зоні бойових дій тощо.

Необхідно наголосити на особливостях, що характерні для кожного етапу переживання травми, щоб кожний воїн міг визначити своє самопочуття та зрозуміти стан своїх бойових побратимів. Після психологічної просвіти можна переходити до психодіагностики [2].

Діагностичними критеріями дезадаптації особистості є такі: ворожість або недовір'я до світу; соціальна відстороненість; відчуття спустошення й безнадії; хронічне відчуття хвилювання, постійної загрози, існування «на межі»; відчуження [8].

Командна робота фахівців (висококваліфіковані психологи, сертифіковані у різних модальностях психотерапії: гештальттерапія, символодрама, психодрама, психосоматика, сімейна системна психотерапія), які спільно складають сценарій щоденної роботи з учасниками ООС

відповідно до їх запитів. Така різноманітність у підходах до психотерапії дає змогу більш системно підійти до вирішення конкретних психологічних проблем військових, які мають різний ступінь травматизації та особистісної дезінтеграції та є найефективнішою у процесі психологічної реабілітації військовослужбовців, які повернулися із зони проведення ООС [3].

Актуальним завданням психологічної реабілітації є розробка ефективних методів відновлення особистісних установок, спрямованих на подолання наслідків хвороби у осіб, які перенесли нервові чи психічні захворювання. Особливу увагу в психологічній реабілітації приділяють роботі, спрямованій на компенсацію втрачених професійних і соціально-адаптивних якостей [5], а також арт-терапії.

За даними КЗ «Кременчуцький обласний госпіталь для ветеранів війни» Полтавської обласної ради (табл. 1), всього пройшли психологічну консультацію у 2016 р. 348 чоловік, у 2017 – 67 і в 2018 – 628 людей.

У ході проведених тестувань в 2016 р. із 348 респондентів було виявлено ознаки субклінічної тривоги у 32 респондентів (9,2 %), ознаки субклінічної депресії – у 24 респондентів (7,0 %), клінічно виражену тривогу – у 23 респондентів (6,6 %), клінічно виражену депресію – у 12 респондентів (3,4 %). За Міссісіпським опитувальником для бойового посттравматичного стресового розладу, порушення адаптації мають 5 респондентів (1,4 %), ймовірність посттравматичного стресового розладу – 2 респонденти (1,0 %).

Таблиця 1. Аналіз госпітальної шкали тривоги і депресії психодіагностичного дослідження

Назва	2016	2017	2018	Абсолютний приріст (загальний)	Темп приросту до 2016 р., %
Всього пройшли психологічну консультацію	348	67	628	280	80,46
Ознаки субклінічної тривоги	32 (9,2 %)	25 (37,3 %)	162 (22,8 %)	130	406,25
Ознаки субклінічної депресії	24 (7,0 %)	15 (22,4 %)	108 (17,2 %)	84	350
Клінічно виражена тривога	23 (6,6 %)	31 (46,3 %)	–	8	34,8
Клінічно виражена депресія	12 (3,4 %)	19 (28,3 %)	–	7	58,3
Відсутні достовірно виражені симптоми тривоги та депресії	–	–	390 (62,0 %)	–	–

Примітка. Темп приросту розраховували до базового 2016 р., а абсолютний приріст розраховували – загальний.

У 2017 р. із 67 респондентів було виявлено ознаки субклінічної тривоги у 25 (37,3 %), ознаки субклінічної депресії – у 15 (22,4 %), клінічно виражену тривогу – у 31 респондента (46,3 %),

клінічно виражену депресію – у 19 респондентів (28,3 %). За Міссісіпським опитувальником для бойового посттравматичного стресового розладу, порушення адаптації мають 9 респондентів

(13,0 %), ймовірність посттравматичного стресового розладу – 8 респондентів (12,0 %).

У 2018 р. із 628 респондентів було виявлено ознаки субклінічної тривоги у 162 (22,8 %), ознаки субклінічної депресії – в 108 (17,2 %), відсутні достовірно виражені симптоми тривоги та депресії – у 390 респондентів (62,0 %). За Міссісіпським опитувальником для бойового посттравматичного стресового розладу, порушення адаптації мають 28 респондентів (4,5 %), ймовірність посттравматичного стресового розладу – 5 респондентів (0,8 %).

Абсолютний приріст тих, хто пройшов психологічну допомогу за період із 2016–2018 рр., зріс на 280 респондентів, темп приросту склав 80,46 %. Абсолютний приріст ознак субклінічної тривоги зріс за період 2016–2018 рр. на 130 респондентів, темп приросту склав 406,25 %. Абсолютний приріст ознак субклінічної депресії за період 2016–2018 рр. зріс на 84 респонденти, темп приросту склав 350 %.

За даними КЗ «Кременчуцький обласний госпіталь для ветеранів війни» Полтавської обласної ради, в 2018 р. у рамках психологічної реабілітації отримали психологічну допомогу 814 ветеранів, відмовилися від психологічного супроводу 20 ветеранів, пройшли психодіагностичне тестування 628 ветеранів.

Позитивно на відновлення військовослужбовців впливала фізична реабілітація. Фізична реабілітація – система заходів, спрямованих на вироблення і застосування комплексів фізичних вправ на різних етапах лікування і реабілітації [10]. Фізична реабілітація включає: лікувальну фізичну культуру, лікувальний масаж, фізіотерапію, механотерапію, працетерапію, кінезотерапію, ерготерапію, консультування, мануальну терапію, рефлексотерапію, фітотерапію, гомеопатичну терапію, ароматерапію, природні фізичні чинники, загартування [9].

За даними КЗ «Кременчуцький обласний госпіталь для ветеранів війни» Полтавської обласної ради, в 2018 р. у рамках фізичної реабілітації проведено заняття з механотерапії 1500 респондентам, у тому числі займалися вправами для суглобів і рухів у суглобах 780 респондентів; заняття на витривалість, активні вправи, вправи для зміцнення м'язів, дихальні вправи, допоміжні вправи для 45 респондентів; заняття з вправами на зміцнення м'язів, на розслаблення та резистентні вправи для 100 респондентів; групові заняття з вправами на розслаблення, дихальними і допоміжними вправами для 75 респондентів; групові заняття в басейні для 53 респондентів.

Застосовували і методи соціальної реабілітації. Соціальна реабілітація – система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті [7].

У рамках соціальної реабілітації проведено анкетування 100 ветеранів. Було надано консультації 162 респондентам, у тому числі щодо працевлаштування – 5 ветеранам, щодо лікування – 8 ветеранам, щодо влаштування для проживання в Будинок ветеранів – одному ветерану. Допомога у зборі документів для військово-лікарської комісії забезпечена 13 ветеранам, довідки про причини захворювання видані 12 ветеранам, на навчання направлено 11 ветеранів, на курси водіїв – 4 ветерани. Також було організовано 3 екскурсії до госпіталю для учнів навчальних закладів, організовано 9 виїздів на іпотерапію. До дня Святого Миколая дітям ветеранів з інтернату № 21 (м. Кременчук) були вручені подарунки від Спільки самаритян. Організоване свято «Мій тато – захисник», в якому взяли участь діти ветеранів та загиблих. Крім цього, було підготовлено буклети Кременчуцького госпіталю, поповнена бібліотека госпіталю.

У КЗ «Кременчуцький обласний госпіталь для ветеранів війни» Полтавської обласної ради, в 2018 р. проводили заходи, що супроводжують реабілітацію, перш за все, це робота художника в кількості 381 респондента, в тому числі ветерани, які пройшли арт-терапію – 329, членів сімей та переселенців – 52. Проводили індивідуальні заняття для 308 респондентів, групові заняття – для 190 респондентів. Інструктор з трудової адаптації провів індивідуальні заняття для 162 респондентів, а також групові заняття з ручної ліпки з глини для 12 ветеранів.

Висновки

Після проходження вищеописаних заходів демобілізовані ветерани почували себе краще, при опитуванні, як зазначають респонденти, їх психологічний стан покращився. Важливою виявилася робота практичних психологів (психологічна реабілітація), реабілітолога (фізична реабілітація), соціальних працівників (соціальна реабілітація).

Популярним заходом для поліпшення самопочуття є заняття арт-терапією, де респонденти можуть займатися handmade, створюючи власними руками різні вироби. Методика арт-терапії дає можливість відвернути увагу пацієнта від його «хворобливого стану». Ефективним способом поліпшення настрою були фізичні вправи для суглобів, заняття з механотерапії, групові заняття в басейні. Найвпливовішою терапією є заняття, де ветерани можуть абстрагуватися від всього і насолодитися ручною ліпкою з глини. Серед групового заняття найбільш зумовленою стала тема «Мій тато – захисник», де діти ветеранів і діти із сімей загиблих могли поспілкуватися з психологом, виразити свої думки і почуття. Учасники бойових дій могли оцінити свій емоційний стан і самостійно зробити висновок про користь тієї або іншої терапії.

Перспективи подальших досліджень. У процесі дослідження вдалося з'ясувати основні причини небезпеки для людей, які пройшли через збройні конфлікти. Серед них – психосоціальні проблеми, необхідність допомоги у соціальній адаптації до мирного життя.

Перспективою подальших досліджень є удосконалення роботи практичних психологів (психологічна реабілітація), реабілітолога (фізична реабілітація), соціальних працівників (соціальна реабілітація), що позначиться на самопочутті та культурі здоров'я військовослужбовців.

Список літератури

1. Блінов О. А. Види та напрямки психологічної допомоги психотравмованим військовослужбовцям / О. А. Блінов // Вісник Національного університету оборони України. – 2014. – № 4 (41). – С. 168–173.
2. Болюк З. А. Організація та реалізація заходів психологічного захисту населення: випускна робота з питань цивільного захисту / З. А. Болюк. – К., 2017. – 27 с.
3. Грись А. М. Практика роботи психологів із військовослужбовцями, що повернулися із зони АТО: досвід та перспективи [Електронний ресурс] / А. М. Грись, С. Д. Максименко. – Режим доступу : <http://www.antoninagris.com.ua/psy-practice-military-ato/>.
4. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос та ін. ; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : ТОВ Видавництво «Логос». – 2015. – 207 с.
5. Психологічна реабілітація особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://studfiles.net/preview/4495428/page:40/>.
6. Соціальна реабілітація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://studme.com.ua/16280414/sotsiologiya/sotsialnaya_reabilitatsiya.htm.
7. Соціальна реабілітація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/27873>.
8. Тополь О. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції [Електронний ресурс] / О. В. Тополь // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – 2015. – № 124. – С. 230–233. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61.
9. Фізична реабілітація. Мета та завдання фізичної реабілітації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://studfiles.net/preview/5184074/page:2/>.
10. Фізична реабілітація інвалідів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/31954:7079/sp?sp=:max100>.

References

1. Blinov, O.A. (2014). Vidy ta napriamky psykhologichnoi dopomohy psykotravmovanym viiskovosluzhbovtciam [Types and directions of psychological aid to traumatized servicemen]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 4 (41), 168-173 [in Ukrainian].
2. Boliuk, Z.A. (2017). *Orhanizatsiia ta realizatsiia zakhodiv psykhologichnoho zakhystu naseleennia: vypuskna robota z pytan tsyvilnoho zakhystu [Organization and implementation of psychological protection measures for the population: graduation work on civil defense issues]*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Hrys, A.M., & Maksymenko, S.D. (2017). Praktyka roboty psykhologiv z viiskovosluzhbovtciamy, yaki povernulysia iz zony ATO: dosvid ta perspektyvy [Practices of psychologists with military servicemen who returned from the ATO zone: experience and perspectives]. Retrieved from: <http://www.antoninagris.com.ua/psy-practice-military-ato/> [in Ukrainian].
4. Kisarchuk, Z.H., Omelchenko, Ya.M., Lazos, H.P., Lytvynenko, L.I., & Tsarenko, L.H. (2015). *Psykhologichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podiy: metodychnyy posibnyk [Psychological aid to the victims of crisis traumatic events: a methodical manual]*. Kisarchuk, Z.H. (Ed.). Kyiv: Lohos Publishing House [in Ukrainian].
5. Psykhologichna reabilitatsiia osobystosti [Psychological rehabilitation of personality]. Retrieved from: <https://studfiles.net/preview/4495428/page:40/> [in Ukrainian].
6. Sotsialna reabilitatsiia [Social rehabilitation]. Retrieved from: https://studme.com.ua/16280414/sotsiologiya/sotsialnaya_reabilitatsiya.htm
7. Sotsialna reabilitatsiia [Social rehabilitation]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/27873> [in Ukrainian].
8. Topol, O.V. (2015). Sotsialno-psykhologichna reabilitatsiia uchasnykiv antyterrorystychnoi operatsii [Socio-psychological rehabilitation of anti-terrorist operation participants]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho universytetu. Series: Pedagogical sciences – Bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences*, 124, 230-233. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61 [in Ukrainian].
9. Fizychna reabilitatsiia. Meta ta zavdannia fizychnoi reabilitatsii [Physical rehabilitation. The purpose and objectives of physical rehabilitation]. Retrieved from: <https://studfiles.net/preview/5184074/page:2/> [in Ukrainian].
10. Fizychna reabilitatsiia invalidiv [Physical rehabilitation of the disabled]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/31954:7079/sp?sp=:max100> [in Ukrainian].

АНАЛИЗ РЕАБИЛИТАЦИИ УЧАСТНИКОВ ОПЕРАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ СИЛ

А. Д. Гавловский, И. А. Голованова, Н. В. Харченко

ВГУЗУ «Украинская медицинская стоматологическая академия», г. Полтава, Украина

Цель: проанализировать социально-психологическую реабилитацию участников Операции объединенных сил (ООС).

Материалы и методы. Обследовано 1043 участника ООС для определения стрессового расстройства по Миссисипскому опроснику. Для обобщения данных использовали статистический метод.

Результаты. В статье освещены особенности психологической помощи, которая необходима всем военнослужащим, которые принимают участие в военных действиях. Рассмотрены виды психологических состояний. Доказано ориентировочную тематику бесед с военнослужащими в контексте психологического просвещения: этапы переживания травмирующего события, обстоятельство, влияющие на переживание психотравмирующих событий, вреде употребления алкоголя в стрессовой ситуации, способы улучшения физического и психического здоровья военнослужащих, профилактика постстрессовых расстройств, особенности адаптации к условиям пребывания в зоне боевых действий и др.

Проанализировано развитие реакции нормального человека на опасное событие. Рассмотрены диагностические критерии дезадаптации личности, принципы командной работы специалистов, включая высококвалифицированных психологов, сертифицированных в различных модальностях психотерапии (гештальттерапия, символдрама, психодрама, психосоматика, семейная системная психотерапия), совместно составляли сценарий ежедневной работы с участниками ООС, в соответствии с их запросами. Такое разнообразие в подходах к психотерапии позволило более системно подойти к решению конкретных психологических проблем военных, имеющих разную степень травматизации и личностной дезинтеграции. Уделено внимание психологической реабилитации, направленной на компенсацию утраченных профессиональных и социально-адаптивных качеств. Рассмотрены виды физической реабилитации. Физическая реабилитация включает: лечебную физкультуру, лечебный массаж, физиотерапию, механотерапию, трудотерапию, кинезотерапию, эрготерапию, консультирование, мануальную терапию, рефлексотерапию, фитотерапию, гомеопатическую терапию, ароматерапию, природные физические факторы, закаливание. Дано определение социальной реабилитации, означающую систему мер, направленных на создание и обеспечение условий для возвращения лица к активному участию в жизни.

Выводы. После прохождения вышеописанных мероприятий демобилизованные ветераны чувствовали себя лучше, при опросе, как отмечают респонденты, их психологическое состояние улучшилось.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: психологическая поддержка; психологическая реабилитация; психологическая помощь; физическая реабилитация; социальная реабилитация.

ANALYSIS OF REHABILITATION OF PARTICIPANTS OF JOINT FORCES OPERATION

A. D. Gavlovsky, I. A. Golovanova, N. V. Kharchenko

Ukrainian Medical Dentistry Academy, Poltava, Ukraine

Purpose: Analysis of the socio-psychological rehabilitation of participants in the joint forces operation (JFO).

Materials and Methods. 1043 (JFO) participants were examined for the diagnosis of stress disorder in the Mississippi questionnaire. Statistical data was used to summarize the data.

Results. The article considers psychological aid, which includes psychological support and psychological rehabilitation. Psychological aid is necessary for all military servicemen involved in military actions. The types of psychological states are considered. We proved the approximate topics of conversations with military servicemen in the context of psychological education: stages of experiencing a traumatic event, circumstances influencing the experience of the traumatic event, the harmfulness of alcohol consumption in a stressful situation, ways to improve physical and mental health of the military, prevention of post-stress disorder, the specific features of adaptation to conditions of stay in a combat zone, etc.

We analyzed the development of a normal person's reaction to a dangerous event. The diagnostic criteria of personality disadaptation were considered. We analyzed the teamwork of specialists, which includes highly qualified psychologists, certified in different modalities of psychotherapy: gestalt therapy, guided affective imagery, psychodrama, psychosomatics, family system psychotherapy, which together compiled a scenario of daily work with anti-terrorist operation participants according to their inquiries. Such diversity in approaches to psychotherapy made it possible to approach more systematically the solution of specific psychological problems of the military who have different severity levels of trauma and personal disintegration. Attention is paid to psychological rehabilitation, aimed at compensating for lost professional and social-adaptive qualities. The types of physical rehabilitation are considered. The physical rehabilitation includes: exercise therapy, therapeutic massage, physiotherapy, mechanotherapy, occupational therapy, kinesitherapy, ergotherapy, counseling, manual therapy, reflexotherapy, phytotherapy, homeopathic therapy, aromatherapy, natural physical factors, tempering. We gave the definition of social rehabilitation, which means a system of measures aimed at creating and providing the conditions for returning a person to active engagement in life.

Conclusions. After going through the above-described measures, demobilized veterans felt better, when respondents indicated that their psychological state had improved.

KEY WORDS: **psychological support; psychological rehabilitation; psychological help; physical rehabilitation; social rehabilitation.**

Рукопис надійшов до редакції 26.06.2019 р.

Відомості про авторів:

Гавловський Олександр Данилович – кандидат медичних наук, здобувач кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я з біостатистикою ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія»; тел.: +38(053) 265-24-25.

Голованова Ірина Анатоліївна – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я з біостатистикою ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія»; тел.: +38(053) 265-24-25.

Харченко Наталія Вікторівна – доктор економічних наук, доцент кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я з біостатистикою ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія»; тел.: +38(053) 265-24-25.